

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך ב, תשי"א

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

ניבים ופתגמים מתורת הדקדוק

מקובל לחשוב, כי הדקדוק הוא לימוד יבש ונוקשה וכמעט מיותר. לא כן הייתה השקפת אבותינו בנידון זה. החקירה בחניך ובדקדוק לשונו היו להם מטרה לעצמה, ויש שהקדישו לה את כל חייהם. באיזו מידה הרבו הדורות הקודמים להעניין בדקדוק תמיד גם העובדה, שכמה וכמה מונחים טכניים שנוצרו מלכתחילה לסמן מושגים מסוימים

בתורת הדקדוק, הפכו במרוצת הזמנים לניבים בלשון הכללית, ובתהליך זה אף שינו את כובנם המקורי וקיבלו מובן חדש.

ניקח לדוגמה את הביטוי „פועל יוצא“, שמעיקרו אינו אלא מונח בתורת הפועל בדקדוק. פועל כמו הלך, ישב, עמד — הוא פועל עומד. פועל כמו כתב, קרא, שמר — הוא פועל יוצא. הסימן החיצוני של פועל יוצא הוא, שהוא מצטרף לשם ביחסת „את“, כמו: בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ. אולם בלשון הדיבור משמש הביטוי „פועל יוצא“ במשמעות תוצאה, מסקנה. לאחר נאום ארוך, שנאם לפני חברי להסביר לי את דעתו, אני אומר לו: „נאה דרשת, ידידי, אבל מה הפועל היוצא מכל דבריו?“ וכוונתי לומר: מה המסקנה הנובעת למעשה מדבריו?

או הביטוי „שם-דבר“. שם-העצם נקרא בלשון המדקדקים גם „שם-דבר“. עץ, אבן, ספר, חכמה, גבורה, ראובן, שמעון — הם דוגמות לשם-דבר, להבדיל משם-תוארן משם-הפועל, משם הגוף ומשם-המספר. והנה נשאל גם הביטוי „שם-דבר“ מן הדקדוק ללשון הכללית ומשתמשים בו במובן: עובדה מפורסמת, שיש בה סמל ודוגמה. אם אני אומר: „נדיבותו של הנדיב הידוע הייתה לשם-דבר“ — מתכוון אני לומר בזה: מעשי הצדקה והחסד של אותו נדיב קנו להם פרסום רב, עד שדי להזכיר שמו של אותו איש-חסד, כדי שמיד תעלה בזיכרוננו גם מדת נדיבותו היוצאת מן הכלל. כיוצא בו אפשר לומר גם בשלילה: „איתו רשע, במעשיו הנתעבים, היה לשם-דבר לכל פוחז ובליעל“, והכוונה:

די לנקוב בשמו של הרשע, כדי שמיד יעלה בזיכרוננו סמל הרע והמגונה.

דוגמה שלישית: „שם את הדגש“. אומרים, למשל, כי הנואם ביסס את השקפתו בנימוקים שונים, ובייחוד שם את הדגש בנימוק אחד, שנראה לו משכנע ביותר. בביטוי „שם את הדגש בדבר“ מתכוונים אנו אפוא, כי הוא הדגיש והטעים את הדבר, ציין אותו במיוחד והסב לו תשומת-לב מיוחדת. ואולם כל הביטויים האלה: „שם את הדגש“, „הדגיש“, ואף „הטעים“ — הרי הם מונחים לקזחים מתורת הדקדוק. ששם הוראתם: הטיל דגש באות, הגה אותה בדגש, או ניגן אותה בהתאם לטעמים, לטעמי המקרא. אגב, בירור מקור מחצבתו של הביטוי „שם את הדגש“, יועיל לנו אף לתקן שגיאה נפוצה בשימוש. אין לומר „שם את הדגש על הדבר“, כמו שנהוג לומר, אלא: „שם את הדגש בדבר“, שכן סימן הדגש בדקדוק העברי אינו נקבע על האות, אלא בתוך האות.

דוגמה רביעית: „מדבר בעדו“. הגוף הראשון בנטיית השם והפועל נקרא בלשון המדקדקים „מדבר בעדו“ (השני — „נוכח“ והשלישי — „נסתר“). והנה משתמשים בלשון הדיבור בביטוי „מדבר בעדו“ גם בהשאלה, בהוראה: מעיד על עצמו אינו זקוק לסיוע וסמך ממקום אחר. אומרים למשל, כי עובדה פלונית-אלמונית מדברת בעדה ואינה זקוקה לפירושים יתירים. גיוון אחר נתן הסופר י"ד ברקוביץ לביטוי „מדבר בעדו“ בתרגום כתבי שלום-עליכם. קבוצת מונולוגים נקראת בתרגומו המצוין הזה „מדברים בעדם“.

תביר. ואולם כוננת הפתגם היא לא לעיבדה הדקדוקית הזאת.
אלא להורות אותנו מוסר השכל: אל תחגאה, בן אדם, ואל
תבטח בהצלחתך. שכן דבר תדיר הוא בחיים, שאחרי העלייה
לדרגה גבוהה, ואחרי רום ההצלחה, בא – תביר, השבר
והירידה. והוא מה שנאמר במשלי ט"ז י"ח: „לפני שבר גאון“.
הדוגמות שהובאו שייכות בעיקרן ללשון העממית.
נאחדות מהן, כמו „פועל יוצא“ ו„שם־דבר“, היו רווחות גם
בשפת יידיש. דוגמות אלו מלמדות לא רק על עצמן, אלא
גם על כך, מה רב הערך שהדורות הקודמים ייחסו לדקדוק
הלשון. מתוך דוגמות אלו אנו שומעים את הד משנתם של
הקדמונים, השוקדים על פיתוח תורת הלשון והבנת חוקיה.
ואנו מרגישים בהן את חיבתם, שהפכה מונחים „יבשים“
למטבעות עוברים לסוחר בשוק הלשון.